

Урош В. Шуваковић¹
Универзитет у Београду – Факултет за
образовање учитеља и васпитача,
Катедра за филозофију и друштвене науке
Београд (Србија)

323.1(=163.41)

329.7

Оригинални научни рад

Примљен 22/12/2024

Прихваћен 30/12/2024

doi: [10.5937/socpreg58-55602](https://doi.org/10.5937/socpreg58-55602)

АНТИФАШИЗАМ КАО ОДРЕДНИЦА СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА²

Сажетак: Циљ рада је да се допринесе поимању елемената српског националног идентитета као колективног идентитета Срба. Полази се од разумевања колективних идентитета код којих је, осим свести о МИ које их одликује, веома важна карактеристична разлика између истоврсних друштвених група, према томе однос МИ–ОНИ. У том смислу, аргументује се да је *антифашизам као вредност* карактеристика српског националног идентитета, која се недовољно истиче. Притом, антифашизам не одређујемо првенствено као идеолошку матрицу, већ као конкретизацију вредности *слободарства*, око које постоји сагласност највећег броја наших аутора, који се баве овом тематиком, да представља елемент српског националног идентитета. Изводи се закључак и да је антифашизам као елемент српског националног идентитета комплексан и са осталим национално-идентитетским карактеристикама српског народа.

Кључне речи: колективни идентитети, српски национални идентитет, антифашизам

ПОЈАМ И ВРСТЕ ИДЕНТИТЕТА

У литератури се најчешће говори о разликовању између индивидуалног (личног, персоналног) и колективног идентитета (Golubović, 2007, str. 181). Иако се за ову дихотомију не може рећи да је нетачна, чини нам се да би методолошки било исправније користити класификацију, те да би се у теоријско промишљање овог питања морала унети и група (групни идентитет), као средњи члан. Наиме, ако општа социологија разликује глобалне (тоталне) друштвене групе од парцијалних друштвених група, онда је прилично јасно да нису исти облици груписања нпр. породица, група навијача,

¹ uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-2141-8698>

² Рад је финансиран средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, на основу Уговора о трансферу средстава за научноистраживачки рад наставног особља у акредитованим високошколским установама у 2024. години (Уговор бр. 451-03-65/2024-03/ 200138).

припадници неке конкретне професије, становници неког насеља, дакле као облици груписања на микро плану или плану средњег обима и нација као макро (глобална, тотална) друштвена група. На пример, породични идентитет би исправније било именовати као групни, док је национални идентитет свакако колективни. Према томе, било би најисправније говорити о једном континууму идентитета: од појединачног³ до колективног⁴. Ипак, важније од указивања на потребу увођења трећег члана, групе, као елемента класификације идентитета, јесте његово разумевање као постојање карактеристичне разлике Јаства код појединца, групе или колектива у односу на Другост (другог појединца, другу групу, други колективитет). „Без разлике нема идентитета, јер разлике уз једнакости конституишу идентитет“ (Koković, 2002, str. 164). Ериксон, отац идентитета⁵, сматра да тек са кризом сопственог идентитета долази до изражаја наша свест о идентитетској припадности. „Јер, када недостаје сигуран осећај идентитета, тада се чак и пријатељства и везе претварају у очајничке

³ Ако узмемо у обзир ставове *pro life* покрета, онда би се и фетус могао посматрати као идентитет, који додуше није индивидуални (зато што није доказано да поседује свест о себи), али би се могао посматрати као појединачни. Гофман указује на то да су лични и друштвени идентити „део, пре свега, ставова и дефиниција, које изводе друге особе о идентитету неке особе“. Тако се, према његовом схватању, ставови о личном идентитету „могу формирати и пре него што се особа роди могу се наставити и након њене смрти ... С друге стране, его идентитет представља пре свега субјективни став, мисаони процес који је нераскидиво повезан са оним што особа осећа“ (Goffman, 2009, str. 117). Такође, треба узети у обзир то да је данас могуће говорити и о дигиталном (виртуелном) идентитету, као облику индивидуалног („его“) идентитета.

⁴ На данашњем ступњу друштвеног развоја нација извесно јесте колективни идентитет. Међутим, треба констатовати да постоје настојања да се изграде наднационални, супранационални, колективни идентитети, попут европског (Šuvaković, 2014; Šuvaković, 2015). „Утмељивачи Европске уније смишљено су настојали да ослабе националне идентитете држава чланица у корист ‘постнационалне’ европске свести ... Национални идентитет Европе данас је благо речено конфузан. Заступници ЕУ нису успели у стварању снажног паневропског идентитета који би потиснуо идентитете њених држава чланица. Ти национални идентитети су истрајни и међусобно веома различити...“ (Fukuyama, 2022, str. 160, 170). Заправо, карактеристично за кризна и конфликта времена, државе чланице ЕУ истичу првенство националног увек када се то сматра оправданим (Rakić, 2009, str. 238–252). Не треба напомињати да такви случајеви нису изузетак: од менаџмента вакцинацијом током пандемије COVID-19 до руско-украјинског сукоба и односа појединачних ЕУ држава-нација према њему, најсвежији су примери. Слично је и са космополитским (мондијалистичким) идентитетом, за који најутичајнији југословенски (српски) филозоф 20. века у свету, Михаило Марковић, каже: „...да би се припадало човечанству, мора се припадати некој конкретной заједници. Појединац који не припада ниједној заједници – чак ни оној за коју га веже језик и култура из које је израстао – јесте и остаје нарцис који воли само себе, а пред светом се представља као љубитељ човечанства“ (Marković, 1994a, str. 398). Ни европски ни мондијалистички (глобалистички) идентитет до сада се нису конституисали, а сва је прилика да ће нација као облик колективне идентификације још задуго остати доминантан колективни идентитет. Треба, међутим, узети у обзир плуралитет идентификовања, који више долази до изражаја уколико не супротставља нацију и друге облике колективног идентификовања (нпр. Србин и Балканац, или Србин и Сремац, Шумадинац и сл.).

⁵ И Ериксон се, попут Гофмана, бавио претежно индивидуалним идентитетом, и то код вулнерабилних особа, и њиховом укљученошћу у такве групе: први проучавајући ратне ветеране, други психијатријске болеснике.

покушаје да се оцртају нејасне границе идентитета“ (Erikson, 2008, str. 143). Отуда он уводи и појам „дистанцираности“ која представља „спремност да човек одбади, игнорише или уништи оне снаге и људе чија суштина као да угрожава његову. *Идентичност са једним скупом људи и идеја неће бити стварна без усвојеног порицања друштва скупља* (нагл. У. Ш.)“ (Erikson, 2008, str. 143). Према томе, идентитет фиксира разлике, при чему саме идентитетске карактеристике са којима се појединац, група или колектив поистовећују нису вечне, већ подлежу променама током дужег временског периода и под утицајем различитих фактора (в. М. Mitrović, 2004), односно „трансформацији“ (Lj. Mitrović, 2012, str. 179), што може да допринесе приближавању или, чак, стапању у јединствен, нови идентитет (*melting pot*, процес који је овако именовао Israel Zangwill је довео до настанка америчке нације, в. Walzer, 1990) или, с друге стране, да доведе до потпуног разилажења и/или конфликта (нестали су Совјети, Југословени и Чехословаци, у Европи, у последњој деценији 20. века, при чему су само ови последњи избегли ратни сукоб). Имајући у виду значај појединих идентитета (од индивидуалних до колективних) за једну заједницу, они су и предмет друштвене заштите преко система норми: од обичајних до правних (в. Lukić, 1995, str. 14–15, 22–36). Ипак, заштита понекад није довољна, о чему речито сведочи актуелизација идентитетског питања са преласком глобализације у њену „турбо“ фазу („турбоглобализација“, Печујлић), односно са идеологијом глобализма, због чега је и Турен указивао на могућност издијања светског грађанског рата где би на једној страни били, угрубо речено, транснационална капиталистичка класа (ТНKK, в. Vuletić, 2022), а с друге стране „сви они појединци, групе, народи и заједнице који осећају да је таква глобализација претња за њихов идентитет“ (Touraine, 2000, str. 13).

НАЦИОНАЛНИ КАО КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТ

О нацији и националном идентитету постоје прилично опречни ставови, у широком дијапазону, при чему се могу разликовати два интелектуална тока мисли о конституисању нација током друге половине 18. века и у 19. веку: западноевропски (француски) и средње-источно-јужно-европски (немачки). Први тип је заснован на настанку националних држава и производ је историјске борбе феудалаца са нарастајућом (и у привредном и у политичком смислу) буржоазијом. Нација је трећи сталеж, како то прокламују француски револуционари. Најбољи израз оваквог поимања нације имамо управо код идеолога француске буржоаске револуције, опата Сјејеса, који нацију одређује као „скуп уједињених индивидуа које стоје под заједничким законом, а које заступа иста законодавна скупштина“ (l'abbé Sieyès, цит. према Tadić, 1996, str. 293). Према томе, нација своје отелотворење проналази тек у стварању (националне) државе, и према оваквом схватању, постоји идентитет нације и држављанства. Притом, ваља имати на уму да хронологија настанка нације може бити, и неретко бива (нарочито у савремености), супротна логичком следу: најпре бива створена држава, па она настоји да себи створи „пригодну“ конститутивну нацију⁶. „Као што нација

⁶ Ако посматрамо само југословенски простор, све друге нације, осим Срба, Хрвата и Словенаца, настале су на овај начин.

тежи држави, тако и држава тежи нацији“ (Pašić, 1993, str. 721). Академик Љ. Тадић с правом наглашава да се потврђивање нације и њене суверености „постигне не само унутар националних држава него и у односу према другим државама и нацијама“ (Tadić, 1996, str. 293). То је не само стварање политичке заједнице већ и успостављање оне релације МИ–ОНИ (прецизније: МИ ≠ ОНИ), која је тако важна за групне и колективне идентитете. Повезано са овим је и спајање националног са „демократским захтевима за слободом и једнакошћу и правом на *самоопредељење* (или самоопређење). Другим речима, национална државна свест обилато користи демократске идеале за своје потврђивање које често и није демократско“ (Tadić, 1996, str. 293; уп. Fukuyama, 2022, str. 143). Други тип рађања нација је више производ романтизма, идеје о заједничкој култури⁷, пореклу, обичајима, религији, вредностима и традицији, једној територији. Овде важну улогу имају конституисање заједничког језика⁸, система школа на том језику⁹, али и интелектуалци и политичари који на овоме изграђују националну идеологију. Оваква схватања указују на карактеристичну духовност сваке нације која се састоји од „сопственог начина мишљења, делања и саобраћања“ (Herder, према Smit, 1998, str. 121). На основу тих културних карактеристика долази до националних покрета за уједињење у националне државе, које је у бројним случајевима повезано и са борбом за ослобођење од окупатора. Тако се уједињују Немачка, Италија, али и ослобађају Срби и други балкански народи од отоманске турске окупације¹⁰, као и

⁷ Веома детаљан и инспиративан је рад професора Бранка Ракића о заштити културног наслеђа као људског права и елемента идентитета, како индивидуалног, тако и групног, колективног (националног), па и глобалног (в. Rakić, 2020).

⁸ У погледу типског модела нације „идеал је: унутрашња повезаност – разликовање у односу на спољашњи свет. ... Дијалекти су, бар онда када постоји опасност да постану језици, потенцијално разједињавајуће силе у обједињавајућој нацији“, па су их француски револуционари чак прогласили „остатком феудалног друштва“ (Haugen, 1975, str. 81). Тако и долази до Бечког књижевног договора 1850. којим се утврђује стандардни језик Јужних Словена, као народни језик (на основу дијалекта источне Херцеговине и дубровачке књижевности), те се њиме замењује славено-српски. Ово је био фундамент за каснији развој српско-хрватско-словеначког, као званичног језика Краљевине СХС/Југославије, односно српско-хрватског језика у социјалистичкој Југославији. Иако је извесно представљао лингвистички напредак и важан корак ка утврђивању националног идентитета Срба и Хрвата, истовремено је оствариван и геополитички циљ Аустроугарске: и језички удаљити Јужне Словене од Руса.

⁹ „Очување националног идентитета, а тиме и нације саме, нужно је повезано са постојањем и деловањем система образовања“ (Šljukić, 2021, str. 324).

¹⁰ Берлинским конгресом 1878. међународно је призната независност Србије, Румуније и Црне Горе. У том погледу, Срби су „суверена нација“. За разлику од „синтетичких нација“, „суверене нације“ (академик Екмечић твори ову дихотомију која је, према нашем суду, веома значајна) карактерише то да настају „на природан начин током дужег временског периода, и на етничким територијалним целинама на којима је вековима обитавала, као и на основама једног језичког идентитета, културе, националне свести и националне државе као израза њене пуне суверености. ... Суверена нација је стварана несвесним социјалним процесима, који су трајали више векова“ (Екмечић, 2002, str. 52). И Фукујама, позивајући се на Хердера, упозорава „савремене градитеље нација“ како људска вештина и деспотска власт не могу „одједном преобратити страни регион у другу Европу“ (Fukuyama, 2022, str. 78). Слично пише и Дугин: „Вредности које се савременом Европљанину или Американцу чине ‘схватљивим’, за

други словенски народи од ропства у Аустроугарској, те уједињења нпр. свих тако ослобођених Јужних Словена са Краљевином Србијом у једну, југословенску, државу, што је био програмски циљ како „Младе Босне“ (в. нпр. Gaćinović, 2018), тако и ратни циљ Краљевине Србије у I светском рату¹¹. Академик Чедомир Попов указује на управо ове елементе нације: заједнички језик који омогућује комуникацију, заједничке историјске успомене и духовна традиција, „исти или блиски обичаји и погледи на остали свет у окружењу“, заједничка религија. „Сви ови фактори били су најделотворнији у оквирима заједница јединственог природног порекла, тј. образованих на етничкој основи“ (Роров, 2007, стр. 17). Љубомир Тадић наглашава да за разлику од западноевропског модела нација-држава, „романтично-хердеровски појам нације има екстатично значење заједништва језика, културе и историје, које прелази границе држава и сукобљава се са њима“ (Tadić, 1996, стр. 298). Према Веберовом суду, нација може, али не мора, да садржи сваки од елемената које смо навели као важне за њено препознавање. Између националног и етничког идентитета нема знака једнакости, већ нација представља чињеницу да се „од извесних група људи може очекивати специфично осећање солидарности у односу на друге групе, тј. овај појам спада у сферу вредности“ (Weber, 1976, стр. 26–27). Вебер ипак указује на значај елемента културе за „националну идеју“. „Престиж културе и престиж моћи су тесно повезани. Сваки победнички рат јача престиж културе (Немачка, Јапан итд.). Да ли рат унапређује ‘развој културе’ представља друго питање које се више не може решити без уношења елемената вредности“ (Weber, 1976, стр. 30). На значај конфликта указује и Тадић:

„Национално ‘диће’ се нарочито изражава у међународним сукобима који потенцирају националну солидарност и доприносе државној кохезији, или, у случају национално хетерогених држава, јачању сепаратистичких покрета. Уз класне сукобе, национални сукоби спадају међу најважније, а по својој разорној снази представљају најтеже сукобе који кулминирају у ратовима“ (Tadić, 1996, стр. 300).

Један од свакако најугледнијих теоретичара нације, Ентони Смит (Anthony D. Smit, 1939–2016)¹², успешно је синтетизовао ова два, само наочиглед супротстављена, извора творбе нације. Њих обједињује

„идеја да су нације територијално омеђане јединице популације те да морају да имају сопствену домовину, да њихови припадници поседују заједничку масовну културу и заједничке историјске митове и сећања, да њихови припадници имају узајамна законска права и дужности у оквиру заједничког правног система, и да у оквиру нације постоји заједничка подела рада и систем производње, с мобилношћу припадника по читавој националној територији“ (Smit, 1998, стр. 29).

савременог Кинеза, Индуса или Руса уопште нису такве. Оне могу бити привлачне или одбојне, али је главно то да нису универзалне. Ништа у историји већине човечанства, изузев искуства западних земаља, не сведочи о томе да су се те вредности свуда самостално развиле, и нису биле наметнуте на колонијалан начин, малтене силом“ (Dugin, 2013, стр. 234).

¹¹ Академик Љубодраг Димић зато Нишку декларацију сматра „дефинитивном прекретницом“ у националној и државној политици Србије (в. Dimić, 2001, стр. 13).

¹² Детаљно о схватању националног идентитета код овог социолога (в. Šljukić, Šljukić, 2018, стр. 164–176, 190–191).

Из наведеног, Смит закључује да су

„битна обележја националног идентитета: 1) историјска територија, односно домовина; 2) заједнички митови и историјска сећања; 3) заједничка масовна, јавна култура; 4) заједничка законска права и дужности свих припадника нације; 5) заједничка економија с територијалном мобилношћу неке нације“ (Smit, 1998, str. 29–30).

Он указује на сложеност националног идентитета, који се комбинује са другим идентитетима као што су класни, верски (в. Petrović, Šuvaković, Nikolić, 2024) и етнички (Porić, 2024). Стога се национални идентитет разликује од државног, при чему постоји и одређено преклапање у виду „историјске територије“ и зато што се и нација и држава „позивају на сувереност народа“ (Smit, 1998, str. 31). Смит уводи и појам „моралне географије“, оријентишући нације у простору и времену, и указујући на то да за сваку нацију постоје „свети центри“, објекти духовног и историјског ходочашћа“ (Smit, 1998, str. 32). Он истиче да је

„осећање националног идентитета моћно средство за одређивање и лоцирање појединачних ја у свету, кроз призму колективне личности и њене особене културе. Управо нам заједничка, јединствена култура омогућава да сазнамо ‘ко смо ми’ у савременом свету“ (Smit, 1998, str. 34).

Смит наглашава да

„етничко језгро државе често уобличава карактер и границе нације, јер врло често државе срастају у нације управо на основу таквог језгра. ...Нација је заједница митова и сећања, као што је то и етнија. Она је и територијална заједница. Но док у случају етнија спона с територијом може бити тек историјска и симболична, у случају нације она је физичка и стварна: нације поседују територије. Другачије речено, *нације увек изискују етничке ‘елементе’* (нагл. У. Ш.)“ (Smit, 1998, str. 68),

при чему у овом последњем закључку он дозвољава изузетак када су у питању имигрантске нације (нпр. Американци) или државе израсле на територијама ранијих колонијалних поседа. Ипак, Смит каже да су се прве нације темељиле „на основи предмодерних етничких језгара“, да се етнички модел нације „лако уклапао с премодерном ‘демотском’ врстом заједнице, те је био „социолошки продуктиван“ и, коначно, чак и у случају мањка етничких претходница, он сматра да постоји „потреба да се од било којих расположивих културних компонената сачини кохерентна митологија и симболика једне историјске и културне заједнице“ која је „важна као услов националног опстанка и јединства. *Без неке етничке дозе, будућа нација се моћла распадати*“ (нагл. У. Ш.)“ (Smit, 1998, str. 70–71).

Коначно, поменимо и то да има аутора који, у кључу неолиберализма, у потпуности негирају нацију као облик колективне идентификације и тврде да је реч о „измишљању и политичкој стратегији“ (Ruano-Borbalan, 2009, str. 15). Наравно, оваква схватања сматрамо научно неутемељеним, и сагласни смо са оним ауторима који их не третирају као израз теоријског мишљења, већ као „идеолошко слепило“ (Bakić, 2009, str. 444).

СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И ЊЕГОВИ ЕЛЕМЕНТИ

Српски национални идентитет је ушће два тока из којих настају национални идентитети. С једне стране, то је модерна српска државност, која се гради од I и II српског устанка, доношења Сретењског устава као првог модерног српског устава, укидања феудализма¹³ до коначног међународног признања на Берлинском конгресу 1878. У том смислу, то је западноевропски модел настанка нације. С друге стране, српски национални идентитет је резултат и другог, „романтичарског“, средњо-источно-јужно-европског тока, заснованог на заједничком етничком пореклу, земљи предака која је темељ идентитета, његово срце, које испуњава и захтев „светости“ због не само верског (православно-хришћанског) идентитета, што Смит сматра условом за „свету земљу“, већ и због битке која се на тој српској земљи водила против „неверника“ (ислама, Турака). Дакле, када Смит пише о „етнопејзажима“ који сведоче о „групи као културној заједници“, где је земља „последње почивалиште ‘наших предака’, чији гробови сведоче о нашој историји и битисању на том простору“, он врши дескрипцију процеса који назива „територијализацијом сећања“.

„Ово парче земље има посебно место у срцима и умовима чланова ове заједнице, као што ова заједница има посебан афинитет према одређеном историјском пејзажу, обележен у споменицима и хроникама и слављен у еповима и баладама. Историјски јединствен и поетичан пејзаж, као одлучујући утицај на историјске догађаје и као сведок етничког опстанка и комеморације над дуготрајношћу“ (Smit, 1999, str. 151).

Управо та „територијализација сећања“ успоставља однос између „датог пејзажа и одређене заједнице, тако да се осећа да народ припада одређеној територији, а територија одређеном народу“ (Smit, 1999, str. 151). Верски елемент може да буде додатни фактор хомогенизације.

„Кроз разраду народних прича и легенди и извођење ритуала и церемонија, узастопне генерације се подсећају на различите периоде своје етничке историје, а пре свега, на своје златно доба. На овај начин се историзују одређена територија и специфични пејзажи. Они постају суштински елементи историје заједнице, а земља постаје историјска домовина. *Асоцијација је још јача тамо где је етничка и заједница верника* (нагл. У. Ш.), анимираних уједињујућом вером и култом. У овим околностима, прапостојбина и историјска домовина постаје и ‘света територија’“ (Smit, 1999, str. 269), што у српском случају значи Косовску битку и Косовски завет, који и сам Смит наводи као пример (Smit, 1999, str. 155).

Притом, треба имати на уму да Косовски (Видовдански)¹⁴ завет није повезан само са Косовском битком, како се то обично сматра, иако је свакако то главна

¹³ Леополод фон Ранке је овај читав период означио као српску буржоаску револуцију (Ranke, 1991).

¹⁴ Видовдан је судбински датум за Србе не само када је реч о Косовској бици: Намеснички устав из 1869. и Видовдански устав из 1921. усвојени су на тај дан; Сарајевски атентат који је извршио Гаврило Принцип збио се на тај датум, као што је и 28. јуна 1948. обзнањена Резолуција

линија повезаности. На том простору, и јужно, простира се средњовековна српска држава, која је у време своје највеће експанзије добила облик Душановог царства. Ако узмемо великог жупана Стефана Немању за оснивача, српска средњовековна држава започиње са 12. веком¹⁵. Не само да је данас живо сећање на Стефана Немању¹⁶ и његове синове, од којих је Сава изборио аутокефалност Српске православне цркве, а Стефан Првовенчани је први крунисан за краља, већ постоје и материјални остаци деловања припадника ове династије на подручју Косова и Метохије и Старе Србије (Македоније), у облику манастира као задужбина које су они подизали. Ти манастири су и данас носиоци трансмисије српске средњовековне културе и државности, „симбол моћи државе, сведочанство присуства српске културе, самим тим и народа на датом простору, уметничких преференција, траг владарских династија, као и потешкоћа са којима су се потоње генерације суочавале а које остају ‘уписане’ у поруку” (Vučković, 2022, str. 144). Изузев цара Душана, практично су сви владари из династије Немањића канонизовани, док је Душан самог себе канонизовао, не само задужбинама које је подигао већ и доношењем Душановог законика који је, у 14. веку, прописао независност судске власти. У западној Европи ће та идеја бити вековима касније искристалисана и прихваћена у буржоаским револуцијама.

Српска државност је неупитна и вуче корене из средњовековне српске државе, преднемањићке и немањићке, коју су окупирали Турци закључно са падом Смедерева 1459. Обнова државности у 19. веку се заправо доживљава као израз континуитета са српском средњовековном државношћу. Косово и Метохија су истовремено и праведовска земља и света земља за Србе, и „златно доба“ средњовековне државности.

Немањићи су, кроз деловање Светог Саве (принца Растка Немањића), формирали аутокефалну Српску православну цркву. Осим тога, он је утемељитељ школства у Србији. Тако је и настао његов култ у српском народу, извесно најснажнији од култова свих других канонизованих Немањића. Отуда се српско православље идентификује као *свештосавље*, што је карактеристична разлика у односу на друге православне народе на Балкану (нпр. Бугаре или Грке).

Овај преглед дали смо највише због тога да укажемо на то да косовски мотив у српском националном идентитету није некакав непостојећи или упитно историјски

Информбироа. На тај дан је 1989. на Газиместану обележена 600-годишњица Косовског боја, највећим митингом у историји Србије, који је озваничио да је српска национална свест поново пробужена. Коначно, ДОС-ове власти су 2001. године испоручиле првог председника Републике Србије Слободана Милошевића, лидера Срба са митинга на Газиместану, тзв. хашком трибуналу, тиме симболично пристајући да на олтар ЕУ положи не само државно и национално достојанство Срба већ и свест о српском националном идентитету и историјској државности.

¹⁵ При чему не треба заборавити ни династију Властимировића из 9. и 10. века, као ни Стефана Војислава и његове наследнике у Зети у 11. веку, који су остварили облике државности (кнежевине) и претходили Немањићима.

¹⁶ У том смислу, постоји политика памћења, која се огледа и кроз подизање велелепног споменика Стефану Немањи у Београду. „Национални споменици су светилишта, места на којима појединац може да учествује у култу нације и да осети језу од оног најсветијег. Проповеди које се држе на таквим местима у служби су политичког васпитања. Оне придобијају карактер свечане народне педагогије. Њихов је циљ да једну аморфну масу претворе у чврсту формацију јасних контура – ‘нацију’“ (Assmann, 2002, str. 51).

постојећи мит, већ да српска етничка територија постоји кроз векове, коју су, чак и деценијама после Косовске битке, настањивали Срби (в. Масица, 2001). Отуда узвик „Косово је срце Србије“ и поздрав „Догодине у Призрену“¹⁷, не представљају ништа друго до израз снажног српског националног идентификовања са овим простором, које је етногеографски засновано, културно-идентитетски очувано¹⁸ и религијски утврђено¹⁹.

Различити аутори истичу више различитих елемената српског националног идентитета. Они нису међусобно супротстављени, истицање једног или другог више зависи од аналитичких и дидактичких склоности аутора. Тако Славко Гордић указује на то да су светосавље и Косовски завет „главни чиниоци“ српског националног идентитета, али им додаје слободарство и ћирилично писмо (Gordić, 2021). Академик Радомир Лукић је инсистирао на ћирилици као „једном од чинилаца српског националног бића“ (Lukić, 1989)²⁰. У каснијим деценијама, и Танасић указује на ћирилицу као „један од главних знакова српског националног и културног идентитета“, додајући писму и српски језик (Tanasić, 2023). Социолог Милован Митровић међу главна одређења српског националног идентитета истиче *светосавље*, као српски вид *православне духовности*, *Косовски завет* као средиште *српске слободарске традиције*, *српски језик* и *ћирилицу*, те *народну самоуправу* као облик друштвеног организовања (Mitrović, 2021, str. 196), наглашавајући притом спрегу између нације и државе: „државни суверенитет је најважнији стуб националног идентитета, као што је национални идентитет последња одбрана слободног постојавања једног народа и његове државе“ (Mitrović, 2021, str. 206). На значају јединственог националног простора инсистира и Радош Смилковић, констатујући како „нације по природи ствари теже јединству, зашто би Срби били другачији“ (Smiljković, 2010, str. 768).

Овом попису елемената српског националног идентитета додајемо и *антифашизам*, као његову важну одредницу и карактеристичну разлику у односу на друге балканске (и неке небалканске) нације.

АНТИФАШИЗАМ КАО КОНКРЕТИЗАЦИЈА СЛОБОДАРСТВА СРБА У 20. ВЕКУ

Имајући у виду да неке колеге указују на проблем у дефинисању антифашизма, с обзиром на то да је реч о релационом (у односу на фашизам) и негативном одређењу појма (негативно дефинисање), што отвара простор за манипулације (Dostanić, 2024, str. 208), а што је у савременој политичкој пракси нажалост тачно, ми ћемо овде дати

¹⁷ Једна од престоница цара Душана.

¹⁸ Пре свега кроз народне епске и лирске песме.

¹⁹ Не само канонизацијом Немањина већ и кроз српску културно-религијску баштину на овом простору.

²⁰ Академик Лукић је врло аподиктичан: „Треба кратко видети разлоге који се наводе у корист тврдње да је и латиница српско писмо. То нипошто није тачно. Тачно је да српскохрватски језик има два писма, али од њих је једно српско, а друго хрватско, што је последица велике улоге цркава у стварању наших култура и националне свести уопште. ... Ноторна је истина да Срби никада нису употребљавали латиницу“ (Lukić, 1989).

једно, чини нам се, врло прецизно одређење појма *антифашизам*. Он представља политичку (и оружану) акцију против држава-сила фашизма током II светског рата, и против различито именованих идеологија на којима је фашизам био заснован²¹, као и обновљених „издања“ таквих идеологија и на њима заснованих политичких активности („неофашизам“, па би се могло рећи и „неоантифашизам“). Дакле, фашизам није само његов италијански облик већ „исти род појава које су у разним земљама имале специфичне облике. Од свих облика најпознатији су немачки националсоцијализам (нацизам), који је био и најозлоглашенији ... франкизам у Шпанији ... перонизам у Аргентини ... и режими у Мађарској („стреласти крстови“), Бугарској, Финској, Румунији...” (Stanovčić, 1993, str. 318). Индикативно је то да академик Становчић није нашао за сходно да уочи и помене у свом набрајању хрватски фашизам – *усташтво*, не само као фашистичку идеологију и праксу која је починила геноцид над Србима током II светског рата већ и као обновљену идеологију у Хрватској, с доласком Фрање Туђмана на власт 1990. године, а који пише у својој програмској књизи како је срећан што му жена није ни Српкиња ни Јеврејка (Tuđman, 1989). Зато, ваљда, геноцидне акције „Бљесак“ и „Олуја“ треба тумачити као његов покушај да „усрећи“ и друге Хрвате. Становчић истиче да фашизам представља одговор на друштвене проблеме с којима се суочавају конкретна капиталистичка друштва, из чега следи да „фашизам није искорењен победом над њим у II светском рату“ (Stanovčić, 1993, str. 320), већ се рехабилитује²², а чега смо у савремености сведоци у неким деловима Европе (в. Šuvaković, 2023a, str. 25), па чак и у Канади²³.

Као што је познато, Краљевина Србија је у Краљевину СХС унела своју државност изборену на Берлинском конгресу. Своју слободу она је бранила против Аустроугарске, Немачке, Бугарске, дакле сила које су настојале да отму њене легалне и међународно признате територије (в. Šuvaković, 2024, str. 53–105) под изговором да сноси одговорност за Сарајевски атентат²⁴. Дакле, у 20. век Србија улази кроз одбрамбени рат који води против, пре свега, германског непријатеља. Из тог рата она излази као победница, одбравивши своју слободу уз огромне жртве. Према томе, две вредности, односно два мотива су присутна: одбрана слободе (слободарство) и одбрана од Германа и њихових савезника који угрожавају ту слободу (бар) кроз читав 20. век.

²¹ Иако идеолошке разлике постоје, због блискости које су израженије, ми ћемо појмом фашизам означити све оне идеологије и режиме који су разлито терминолошки именовани: фашизам, нацизам, франкизам, усташтво, перонизам и сл.

²² „Пошто је комбинација економске кризе, политичке нестабилности и фрустрираног национализма у прошлости била плодно тле за фашистичке покрете, било би лакомислено одбацивати могућност васкрснућа фашизма у будућности“ (Heywood, 2005, str. 226–227).

²³ Одавање почаста украјинском нацисти у канадском парламенту, због чега је председник парламента био принуђен да поднесе оставку (в. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-66915263>).

²⁴ До обнављања ових оптужби против Србије дошло је нарочито 2014. на стогодишњицу избијања I светског рата. Најрепрезентативније дело које заступа такву тезу је Кларково (Clark, 2014). Ни до данас нису пружени озбиљни историјски докази у прилог тој тези. Напротив, сви релевантни извори указују на то да се радило о ослободилачком акту југословенског националисте Гаврила Принципа, чија је организација Млада Босна, попут нпр. Младе Италије, заговарала уједињење свих Јужних Словена.

Новостворена држава је држава великих различитости. Иако су Срби сматрали да су тиме помогли својој „браћи“ у њиховој борби за национално ослобођење, та су „браћа“ сматрала да су ушла у нежељену заједницу²⁵. Тако већ од самог стварања нове Краљевине долази до настанка, потом и развоја, сепаратистичких и националистичких покрета. По ступању на европску сцену фашизма и нацизма, ови покрети брзо склапају савез са њима. Циљ је уништење југословенске државе и ревизија резултата I светског рата. Отуда је и „прва жртва фашизма у Европи“ (Selaković, 2024)²⁶ био југословенски краљ Александар Карађорђевић, убијен у Марсејском атентату 1934, скупа са француским министром иностраних послова Лујом Бартуом. Александар је ишао у Марсеј како би стварао савез за наступајуће тешке дане у Европи.

Иако надолazeћи европски фашизам није могао да не остави свој утицај практично у свим државама Старог континента, мора се констатовати да у Краљевини Југославији у читавом међуратном периоду није било фашистичке странке која је задобила парламентарни статус. То је случај и са Љотићевим „Збором“²⁷, као најеклатантније фашистичком политичком организацијом, која је током II светског рата ступила у отворену колаборацију са нацистима. Чињеница да Љотићев „Збор“ никада није задобио изборни демократски легитимитет, и да је био пре избијања II светског рата забрањиван због сумњи у постојање веза са нацистима, потврђује сву народну одбојност према фашизму и фашистичкој идеологији.

²⁵ Символи и празници, као облици „званичног сећања“ или кулуре памћења, понекад значе више него што би се могло претпоставити. По личном Хитлеровом налогу, приликом окупације Срајева 1941. године, уклоњена је спомен-плоча Гаврилу Принципу и послата Хитлеру у Берлин. Принципове „стопе“ у асфалту, одакле је пуцао на Франца Фердинанда, чија је држава незаконито анектирала Босну и Херцеговину, уклоњене су као обележје, под влашћу Алије Изетбеговића и његове Странке демократске акције. Иако све државе-победнице у Првом светском рату обележавају 11. новембар као Дан примирја, којим је заправо окончан први светски ратни сукоб, то не чини Босна и Херцеговина. Да ли је то доказ идентификације са пораженем страном у том рату, сопственим окупаторима?!

²⁶ <https://www.politika.rs/scc/clanak/636382/selakovic-izlozba-o-kralju-aleksandru-i-karadordevicu-od-9-oktobra-u-beogradu> Извршиоци су били припадници македонске (бугарске) терористичке организације ВМРО. Ко су били наручиоци до данас није поуздано потврђено. Утврђена је веза између ВМРО и хрватских усташа, такође фашистичког теористичко-сепаратистичког покрета који су подржавале фашистичка Италија и Немачка, обезбеђујући им комплетну логистичку подршку за деловање против Краљевине Југославије (Petranović, 1988, str. 210). Дакле, једна хипотеза иде у правцу да је иза атентата стајала фашистичка Италија скупа са Мађарском, преко својих сателита. Друга хипотеза је она коју је изнео совјетски историчар В. К. Волков, да је иза убиства југословенског краља стајао Хитлер и његови нацисти (Volkov, 1983), чему у прилог такође иде снажна веза усташа и нациста. Коју год од ових хипотеза да прихватимо, а надамо се да ће историчари проверити обе и доћи до историјске истине макар до стогодишњице Александровог убиства, несумњива је чињеница да је југословенски краљ био жртва фашизма у Европи и убијен као лидер земље коју је спремао за одбрану од надолazeћег фашизма.

²⁷ Иако је „Збор“ био ванпарламентарна странка, Љотић је 1931. постао министар, у време шестојануарске диктатуре, у Влади генерала Живковића. Портфељ је задржао свега шест месеци, пошто га је „краљ сам отпустио“ (Tošić, 2006, str. 48). О овом политичару и његовом деловању у преглед (Tošić Malešević, 2017).

Антифашистичка осећања Срба дошла су срчано до изражаја након потписивања Тројног пакта од стране Владе Цветковић–Мачек 25. марта 1941. године. Већ у ноћи 26. на 27. март група патриотски настројених официра извршила је пуч, збацивши ову Владу и Намесништво на челу са кнезом Павлом Карађорђевићем. У савременој историографији често се покушава представити да је 27. март био резултат деловања енглеске обавештајне службе (SOE, MI-6) и енглеске масонерије, што је теза коју су још током рата заступали Немцима блиску људи, попут Д. Грегорића (в. Nadoveza, 2017, str. 100). Међутим, она је не само нетачна (или делимично тачна) већ и штетна. Масовност са којом је српски народ подржао пуч, међутим, указује на, међу српским народом, широко распрострањено незадовољство политиком приближавања Југославије силама Осовине, посебно када је већ закључен Тројни пакт. Тешко је у историји пронаћи „аутохтон“ пуч или државни удар²⁸. Увек је потребна некаква подршка, и због тога што тако успостављена влада треба да обезбеди међународно признање. Према томе, не треба искључити чињеницу да су Мирковићеви и Симовићеви пучисти имали инострани подстицај, пре свега од Енглеца, који су већ били у рату са Хитлеровом Немачком и, у погледу Југославије, имали не само политичке већ и геополитичке интересе²⁹. Ипак, пуча не би било да није постојало одлучно расположење у војсци да се спречи приближавање и сарадња Југославије са фашистима, али и унутрашњом политиком, посебно у погледу стварања бановине Хрватске (в. Denda, 2022). То расположење војних кругова било је истовремено и расположење српског народа. „У народу су постојале снажне антигерманске, слободарске и антифашистичке струје. Војска, Српска православна црква, грађанске антифашистичке снаге, комунисти, народ у целини – сви су се нашли на судбоносној историјској позорници. Отпор српског народа био је у духу српске историје“ (Petranović, 1992, str. 740). У том смислу, национално је штетно приказивати да је пуч из 1941. био узрокован искључиво обавештајним деловањем неке државе, пошто се на тај начин политика једне земље, патриотизам њених официра и народна подршка потцењују и представљају марионетским, што не одговара историјској истини, бар када је о Србима реч. Српски народ је одбијао да пристане на ропство. Ову чињеницу, коју неки ни данас не могу да разумеју, Хитлер је одмах схватио и наредио напад на Југославију. У стратешком смислу, то ће се показати као велика грешка: због напада на Југославију, каснио је напад на СССР што је у основи немачког пораза у II светском рату³⁰. Свакако, Срби су поднели огромне жртве зарад одбране свог националног достојанства и слободе за разлику од Хрвата који су немачке окупационе трупе дочекали масовним изразима одушевљења на улицама Загреба³¹. Одмах по уласку немачких трупа

²⁸ О разлици (в. Simeunović, 1991).

²⁹ Да осигурају да преко југословенске територије не буде нападнута Грчка нити снабдевани агресори на Грчку.

³⁰ О Хитлеровим плановима за Србе и Русе (в. Antonić, 2022, str. 27–46).

³¹ <https://www.youtube.com/watch?v=fWY4BOIvaV0>. Овакав дочек немачких нацистичких трупа био је одраз успостављене спреге хрватских фашиста (усташа) са немачким нацистима и италијанским фашистима, а што је све било засновано на идеји о "Великој Хрватској", која представља "континуитет у њеној политици од Анте Старчевића до Фрање Туђмана". При том, Срби су увек "ремитилачки фактор", који због тога треба елиминисати: убиствима, католичешком или прогонством (в. Krestić, 2009).

формирана је тзв. Независна Држава Хрватска, „најчишћа фашистичка творевина на Балкану“ (Kuljić, 1987, str. 225). И клерофашизам је дошао до пуног изражаја у тзв. Независној држави Хрватској. Поглавар Римокатоличке цркве у тој фашистичкој марионетској творевини, кардинал Степинац, био је истовремено и званични викар усташке војске, а усташама су се придружили и бројни други припадници клера, спроводећи масовно и присилно католичење Срба (Greif, 2020; Dimić, Žutić, 2017). Фра Мирослав Мајсторовић, познат под надимком "фра Сатана", био је комадант усташког коцентрационог логора Јасеновац и одговоран за убиства бројних Срба, Рома и Јевреја. Чак је, на захтев Немаца, покушано са успостављањем тзв. Хрватске православне цркве, коју канонски није нико признао, са Гермогеном на челу, уз проглашење ненадлежности Српске православне цркве на територији тзв. НДХ.³² У исто време српски патријарх Гаврило (Дожић) је држан од стране фашиста у кућном притвору, под строгом стражом, да би септембра 1944. био интерниран коцентрациони логор Дахау. Бројни су примери православног свештенства које се борило у антифашистичком партизанском покрету (нпр. поп Влада Зечевић, прота Милан Смиљанић и др.). У односу на фашисте, ништа се другачије нису држали ни Албанци (на Косову и Метохији и у Албанији), који под покровитељством фашистичке Италије, а по њеној капитулацији нацистичке Немачке, „добилају“ уједињену Албанију, „Велику Албанију“, засновану на етничком чишћењу Срба са Космета. Зато ни Албанци не учествују у партизанском покрету, него се боре против Срба, на страни фашиста.

У погледу учешћа Срба у антифашистичкој борби 1941–1945. године, Петрановић указује на „историјски непаритет у односу на друге народе Југославије, ако се има у виду 27. март, устанак у Србији ујесен 1941. године, српска већина НОВЈ, која се не може ни тада нити касније прикривати политичким паритетом“ (Petranović, 1992, str. 203). Ову чињеницу истиче и Тито, у једном свом чланку из 1942, у коме пише да се у јединицама НОВ и ПОЈ „од самог почетка па до данас налазе у огромној већини баш Срби ... Баш српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде које су биле састављене готово искључиво од Срба, водили су и данас воде немилосрдну борбу не само против окупатора већ и против четника ... Српски је народ дао и још увек даје највећи допринос у крви у борби против окупатора и његових издајничких слугу ...“ (Tito, 1942, цит. према Petranović, 1992, str. 523). Оваква ситуација је остала до краја рата. Да не говоримо о масовности жртава³³ и геноциду почињеном над Србима на подручју тзв. НДХ и тзв. Велике Албаније (Petranović, 1992, str. 15; Antoniћ, 2021), уз подршку и знање фашистичке Немачке и Италије, које су уосталом те марионетске државе и створиле. Резултат II светског рата је тај да су се Срби, захваљујући партизанској антифашистичкој борби, сами ослободили, тек у завршним операцијама уз помоћ Црвене армије.

У току II светског рата на простору Југославије Срби нису имали ниједну СС дивизију, већ су се као антифашисти борили у партизанским јединицама за ослобођење

³² Слично се данас поступа са Руском православном црквом Московског патријархата на подручју Украјине.

³³ Међу нацистичким жртвама је и професор Ђорђе Тасић, оснивач Друштва за социологију и друштвене науке и покретач и први главни уредник часописа *Социолошки истраживања* (в. Šuvaković, 2023b).

своје земље³⁴. Муслимани и Хрвати су створили 13. СС „Ханџар“ дивизију и 23. СС „Кама“ дивизију; Албанци 21. СС дивизију „Скендербег“. Хрвати су ставили немачким фашистима на располагање 369. појачани пешадијски пук, који је био једина не-не-мачка јединица која је, под немачком командом, учествовала у бици за Стаљинград. О учешћу околних народа (Бугара, Румуна, Мађара, Албанаца) у борбама на страни фашиста, посебно на Источном фронту, али и у фашистичком комадању Краљевине Југославије, на овом месту нећемо посебно писати. Задовољићемо се констатацијом да су били на страни фашизма.

КА ЗАКЉУЧИВАЊУ: СРПСКИ НАРОД НА ПРАВОЈ СТРАНИ ИСТОРИЈЕ

Слобода се мора узети – то је једини излаз.
(Marković, 1994b, str. 220)

Анализирајући појам националног идентитета и одређење српског националног идентитета, дошли смо де неких његових важних елемената: *свјетосавља, Косовској завети, слободарства, српској језика и ћирилице, народне самоуправе*. Сви они скупа творе српски национални идентитет, и не само да представљају одреднице како Срби виде себе већ и карактеристичне разлике у односу на друге, првенствено балканске (значи: и југословенске) нације.

Имајући у виду динамичност и трансформацију идентитета, која додуше траје много дуже него када је реч о променама неких других друштвених појава, закључујемо да је по свом значају *антифашизам* код Срба у тој мери важна одредница, да ју је потребно сврстати међу главне национално-идентитетске карактеристике.

Пре свега, антифашизам јесте конкретизација *слободарства* у 20. веку, које иначе кроз читаву историју карактерише Србе. У српској историји постоје само ослободилачки и одбрамбени ратови. Срби су увек спремни за одбрану сопствене слободе као вредности. Њихово потврђивање као зреле и самосталне нације се остварује, поред осталог, и антифашистичком борбом којом су извојевали слободу, за разлику од других источноевропских народа којима је она стигла „у пртљажнику вагона Црвене армије“ (Kuljić, 2011, str. 91), а који су током рата били на страни фашизма. Да није било тог „узимања слободе“, велико је питање како би Срби прошли у другој половини прошлог века.

Национално-идентитетске особине које смо навели, задиру давно у прошлост. Ипак, то никако не значи да се оне најопштије не конкретизују у различитим временима, при чему су неке од тих конкретизација и историјски међаши. Косовски завет је, осим територијализације сећања и свете земље предака што је супстанца српског националног идентитета, истовремено и конкретизација вредности слободарства, баш као и антифашизам. У Косовској бици Срби су, бранећи себе, бранили слободу

³⁴ Ово, наравно, не значи да нису имали колаборационисте из реда српске нације, пре свих „љотићевце“ (Српски добровољачки корпус) и „недићевце“ (Српска државна стража). Ипак, то је била убедљива мањина у односу на антифашисте.

целокупног хришћанства („За крст часни и слободу златну“); у антифашистичкој борби они су бранили сопствену слободу, али су и доприносили победи антифашистичке коалиције. И изградња немањих Краљевине Србије и стварање Српске православне цркве – дакле настанак светосавља – јесу конкретизација идеје слободарства. Слободна српска држава и самостална српска црква. Те вредности и појаве (институције) су комплементарне и обухваћене појмом слободарства као елемента српског националног идентитета, које се у различитим временима на различите начине манифестовало.

У савремености, антифашизам као идентитетски елемент код Срба има свој додатни значај. Он је вредносни оријентир који нас подсећа да се разликујемо од других по томе што нам се слобода не испоручује од ратних победника, макар се уз њих на истој страни историје борили, већ је сами освајамо. Другим речима: Срби праве сопствени избор. Као што су, у не тако давној прошлости, одабрали борбу против фашизма, тако и данас, водећи се тим и тада учињеним избором, бирају да чувају сопствену слободу.

Uroš V. Šuvaković¹
University of Belgrade – Faculty of Education,
Department for Philosophy and Social Sciences
Belgrade (Serbia)

ANTI-FASCISM AS A DETERMINANT OF SERBIAN NATIONAL IDENTITY²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The aim of this paper is to contribute to the understanding of the elements of Serbian national identity as the Serbs' collective identity. It starts from understanding collective identities in which, apart from the consciousness of WE characterizing them, there is an important characteristic difference between social groups of the same kind, or the relation between WE and THEY. In that respect, it is argued that *anti-fascism as a value* is the characteristic of Serbian national identity that is insufficiently emphasized. Moreover, we do not determine anti-fascism primarily as an ideological matrix, but as the concretization of the value of *libertarianism*, about which the largest number of our authors dealing with this topic agree – that it is an element of Serbian national identity. A conclusion is drawn that anti-fascism as an element of Serbian national identity is *also* complementary with other national-identity characteristics of the Serbian people.

Keywords: collective identities, Serbian national identity, anti-fascism.

CONCEPT AND TYPES OF IDENTITY

The literature most frequently speaks about the distinction between individual (personal, private) and collective identity (Golubović, 2007, p. 181). Although this dichotomy cannot be considered inaccurate, it seems that it would be methodologically more proper to use classification and that the theoretical consideration of this question must also include the group (group identity) as an intermediate member. Namely, if general sociology distinguishes global (total) and partial social groups, it is quite clear that, for example, family, group of fans, members of a specific profession, inhabitants of a settlement are not

¹ uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-2141-8698>

² The paper was financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, according to the Agreement of the transfer of funds for scientific-research work of the teaching staff in the accredited higher education institutions in 2024 (Agreement No. 451-03-65/2024-03/200138).

the same form of grouping, i.e., as forms of grouping at a micro-level or at medium-range level, and the nation as a macro (global, total) social group. For example, it would be more proper to name family identity as a group one, and national identity definitely as collective one. Accordingly, it would be most accurate to speak of one continuum of identity: from individual³ to collective⁴. However, more important than pointing to the need of introducing a third member of the group, as an element of identity classification, it is to understand it as the existence of a characteristic difference of the Self in individuals, groups or collectives in relation to the Other (other individual, other group, other collective). "Without difference, there is no identity, because differences along with equalities constitute identity" (Koković, 2002, p. 164). Erikson, as the father of identity⁵, thinks that it is only with the crisis of own identity that our consciousness about identity affiliation is manifested. "Namely, when a safe feeling of identity is missing, even friendships and relationships turn into desperate attempts to contour unclear boundaries of identity" (Erikson, 2008, p. 143). That is why

³ If we take into account the attitudes of the *pro life* movement, then even a foetus could be seen as an identity which, however, is not individual (because it has not been proved that a foetus possesses any consciousness of itself), but it could be seen as individual. Goffman indicates that personal and social identities are "part, first of all, of attitudes and definitions which are derived by other persons about someone's identity". Thus, in his opinion, attitudes about personal identity "may be formed even before a person is born and continue even that person's death... On the other hand, ego identity is primarily a subjective attitude, a thought process that is inextricably related to what a person feels" (Goffman, 2009, p. 117). Moreover, it should be taken into account that today it is also possible to speak about digital (virtual) identity as a form of individual ("ego") identity.

⁴ At today's level of social development, the nation is certainly collective identity. However, it should be noted that there are attempts at building supranational, collective identities, such as European identity (Šuvaković, 2014; Šuvaković, 2015). "The founders of the European Union deliberately tried to weaken national identities of the member-states for the sake of 'a post-national European consciousness... National identity of Europe is today, to put it mildly, confusing. The EU representatives have not succeeded in creating strong a pan-European identity which should suppress the identities of its member-states. These national identities are persistent and mutually quite different..." (Fukuyama, 2022, p. 160, 170). In fact, what is particularly characteristic of crisis and conflict times, is that the EU member-states emphasize the priority of the national whenever that is considered justified (Rakić, 2009, pp. 238–252). It goes without saying that those cases were not an exception: from vaccination management during the COVID-19 pandemic to the Russian-Ukrainian conflict and the attitudes of some EU states-nations towards it, to name only a few most recent examples. It similarly refers to cosmopolitan (mondialist) identity where, in the opinion of Mihailo Marković, the most influential Yugoslav (Serbian) philosopher of the 20th century, "in order to belong to humanity, one must belong to a specific community. An individual who does not belong to any community – not even the one he is related to by his language and culture he has grown from – is and remains a narcissist who loves only himself, while passing himself off in public as a lover of humanity" (Marković, 1994a, p. 398). Neither European nor mondialist (globalist) identity has been constituted so far, and it is likely that the nation as a form of collective identification will remain a dominant collective identity for a long time. However, we should consider the plurality of identification, which is more pronounced if it does not oppose the nation and other forms of collective identification (e.g., Serbian and Balkan, or Serbian and someone from Srem, from Šumadija etc.).

⁵ Erikson, just as Goffman, also dealt mainly with individual identity, particularly among vulnerable persons and their inclusion in the groups of the same type: the former by studying war veterans, the latter by studying psychiatric patients.

he also introduces the concept of “distancing” which is “man’s readiness to reject, ignore or destroy those forces and people whose essence seems to threaten his own. *Intimacy with one set of people and ideas will not be real without a successful denial of the other set* (italic by U. Š.)” (Erikson, 2008, p. 143). Accordingly, identity fixates differences, where exactly the identity characteristics with which an individual, group or collective are identified are not eternal, but are subject to changes during a longer period of time and under the influence of various factors (see M. Mitrović, 2004), or to “transformation” (Lj. Mitrović, 2012, p. 179), which may contribute to coming closer to or even merging into a new (*melting pot*, the process named by Israel Zangwill, led to the formation of the American nation, see Walzer, 1990) or, on the other hand, to total disagreements and/or conflicts (in the last decade of the 20th century, Soviets, Yugoslavs and Czechs disappeared in Europe, whereas only Czechs avoided a war conflict). Having in mind the significance of certain identifies (from individual to collective ones) for a community, they are also the subject of social protection through the system of norms – from customary to legal ones (see Lukić, 1995, pp. 14–15, 22–36). However, protection is sometimes insufficient, which is vividly proved by the actualization of the identity question with globalization transiting into its “turbo” stage (“turbo-globalization”, Pečujlić), or with the ideology of globalism. That is why Touraine also pointed to the possibility of an outbreak of a world civil war, where roughly speaking, one side would be the transnational capitalist class (TNCC, see Vuletić, 2022) and the other wide – “all those individuals, groups, nations and communities who feel that such globalization is a threat to their identity” (Touraine, 2000, p. 13).

NATIONAL IDENTITY AS A COLLECTIVE IDENTITY

There is quite a wide range of opposing attitudes about the nation and national identity, where it is possible to distinguish two intellectual trains of thought about the constitution of nations during the second half of the 18th century and in the 19th century: West European (French) and Central-East-South European (German). The first type is based on the emergence of national states and it is a product of the historical fight of feudalists against the growing (both economically and politically) bourgeoisie. The nation is the third class, as proclaimed by French revolutionaries. The best expression of such understanding of the nation is provided by the ideologist of the French Revolution, Emmanuel-Joseph Sieyès, who defines the nation as a “set of united individuals who stand under the common law and who are represented by the same legislative assembly” (l’abbé Sieyès, citation according to: Tadić, 1996, p. 293). Therefore, the nation finds its embodiment only in the creation of the (national) state and, according to such understanding, there is an identity of the nation and of citizenship. Furthermore, it should be borne in mind that the chronology of the formation of the nation may be, and has frequently been (particularly in modernity) opposite to the logical sequence: the state is formed first, and then it tries to create for itself a “suitable” constitutive nation⁶. “Just as the nation strives towards the state, the state

⁶ If we look only at the Yugoslav territory, all other nations, except for Serbs, Croats and Slovenes, were created in this manner.

strives towards the nation” (Pašić, 1993, p. 721). Academician Ljubomir Tadić rightfully emphasizes that the confirmation of the nation and its sovereignty “is achieved not only inside national states, but also in the relation towards other states and nations” (Tadić, 1996, p. 293). It is not only the creation of a political community, but also the establishment of the relation WE : THEY (or, more precisely, WE ≠ THEY), which is quite important for group and collective identities. Related to this is also the merging of the national with “*democratic* requests for freedom and equality and the right to *self-determination*. In other words, national state consciousness amply uses democratic ideals for its confirmation which is often not democratic at all” (Tadić, 1996, p. 293; cf. Fukuyama, 2022, p. 143). The second type of the emergence of the nation is more a product of romanticism, the idea of common culture⁷, origin, customs, religion, values and tradition, of a single territory. Here, an important role is played by the constitution of a common language⁸, a school system in that language⁹, as well as by intellectuals and politicians who build the national ideology on these foundations. Such attitudes point to the characteristic spirituality of each nation that consists of “its own way of thinking, acting and communication” (Herder, according to Smith, 1998, p. 121). On the basis of these cultural characteristics, national movements emerge for the unification into national states which is, in numerous cases, also related to the struggle for liberation from the occupier. This refers to the unification of Germany or Italy, but also to the liberation of the Serbs and other Balkan nations from the Turkish Ottoman occupation¹⁰, and to the liberation of other Slav nations from their slavery in

⁷ Branko Rakić has written a very detailed and inspirational paper about the protection of cultural heritage as a human right and an element of identity, both individual and group collective (national), and even global (see Rakić, 2020).

⁸ Regarding the type model of the nation, „the ideal is internal connectedness – difference in relation to the external world. ... Dialects, at least when there is a danger of their becoming languages, are potentially divisive forces in the unifying nation”, so that the French revolutionaries even declared them for the „remnant of feudal society” (Haugen, 1975, p. 81). That is what led to the Vienna Literary Agreement in 1850, which established the standard language of South Slavs as a national language (based on the dialect of East Herzegovina and Dubrovnik literature) which replaced the Slavonic-Serbian language. This was the foundation for subsequent development of the Serbian-Croatian-Slovenian language as the official language of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, or the Serbo-Croatian language in socialist Yugoslavia. Although it was definitely linguistic progress and an important step towards determining the national identity of Serbs and Croats, at the same time it implied the achievement of Austria-Hungary’s geopolitical goal of distancing South Slavs from Russians in language terms.

⁹ “The preservation of national identity, and thus of the nation itself, is indispensably related to the existence and operation of the educational system” (Šljukić, 2021, p. 324).

¹⁰ At the Congress of Berlin in 1878, the independence of Serbia, Romania and Montenegro was internationally recognized. In that respect, the Serbs are a “sovereign nation”. Unlike “synthetic nations”, a “sovereign nation” (the dichotomy created by academician Ekmečić which is, in our opinion, quite important) is characterized by its formation “in a natural manner during a longer period of time, in the ethnic territorial units where it has lived for centuries, as well as on the foundations of a single language identity, culture, national consciousness and national state as expressions of its full sovereignty... A “sovereign nation has been created through unconscious social processes which have lasted for several centuries” (Ekmečić, 2002, p. 52). Fukuyama, citing Herder, also warns “modern builders of nations” that human skill and despot power cannot “suddenly turn a foreign region into

Austria-Hungary, and to the unification of all the liberated South Slavs with the Kingdom of Serbia into a single Yugoslav state, which was the programmatic goal of both “Young Bosnia” (see, e.g., Gaćinović, 2018), and the war goal of the Kingdom of Serbia in the First World War¹¹. Academician Čedomir Popov points exactly to these elements of the nation: common language which enables communication, common historical memories and spiritual tradition, “the same or close customs and views of the rest of the world in the surroundings”, and often common religion. “All these factors were most effective within communities of the same natural origin, i.e., educated on the ethical basis” (Popov, 2007, p. 17). Ljubomir Tadić emphasizes that, unlike the West European model of the nation-state, “the romantic-Herderian concept of the nation has an ecstatic meaning of togetherness of language, culture and history, which goes beyond the borders of the states and clashes with them” (Tadić, 1996, p. 298). According to Weber, the nation may, but not necessarily, contain each of the above-mentioned elements relevant for its recognition. There is no equals sign between national and ethnic identities, but the nation constitutes the fact that “certain groups of people may be *expected* to have a specific feeling of solidarity towards other groups, i.e., this concept belongs to the sphere of values” (Weber, 1976, pp. 26–27). Weber still points to the significance of the element of culture for the “national idea”. “Prestige of culture and prestige of power are closely connected. Every *victorious war* strengthens prestige of culture (Germany, Japan etc.). Whether war *improves* ‘cultural development’ is another question that can no longer be answered without introducing the elements of value” (Weber, 1976, p. 30). The importance of conflicts is also indicated by Tadić:

“National ‘being’ is particularly expressed in international conflicts which stress national solidarity and contribute to the state’s cohesion or, in case of nationally heterogeneous states, to the strengthening of separatist movements. With class conflicts, national conflicts are among the most important ones and, by their destructive strength, they are the gravest conflicts which culminate in wars” (Tadić, 1996, p. 300).

One of certainly most influential theoreticians of the nation, Anthony D. Smith (1939–2016)¹², successfully synthesized these two, only allegedly opposed sources of the formation of the nation. They are unified by

“The idea that nations are territorially bounded group of population and they must have their own homeland, that their members share a common mass culture and common historical myths and memories, that their members have a common code of legal rights and

other Europe” (Fukuyama, 2022, p. 78). Dugin writes in a similar manner: “The values which seem ‘comprehensible’ to a modern European or American, to a modern Chinese, Indian or Russian they are not like that at all. They may be attractive or repulsive, but the main thing is that they are not universal. Nothing in the history of most of humanity, except for the experience of Western countries, proves that these values have developed independently, without being imposed in a colonizing manner, or almost by force” (Dugin, 2013, p. 234).

¹¹ That is why academician Ljubodrag Dimić considers the Niš Declaration a “definitive turning point” in the national and state politics of Serbia (see Dimić, 2001, p. 13).

¹² For more details about understanding national identity by this sociologist, see Šljukić, Šljukić, 2018, pp. 164–176. 190–191).

duties, and that within the nation they share a common division of labour and production system, with the members' mobility in the entire national territory" (Smith, 1998, p. 29).

From the above-stated, Smith concludes the following:

"Important features of national identity are: 1) historical territory and/or homeland; 2) common myths and historical memories; 3) common mass, or public culture; 4) common legal rights and duties of all the members of a nation; 5) common economy with the territorial mobility of a nation" (Smith, 1998, pp. 29–30).

He points to the complexity of national identity, which is combined with other identities, such as class, religious (see Petrović, Šuvaković, Nikolić, 2024) and ethnic (Popić, 2024). That is why national identity is different from state identity, whereas there is also a certain overlapping in terms of "historical territory" and also because both the nation and the state "are invited to the sovereignty of the people" (Smith, 1998, p. 31). Smith also introduces the concept of "moral geography", orienting nations in space and time, and indicating that for every nation there are "holy places, places of veneration and pilgrimage" (Smith, 1998, p. 32). He asserts the following:

"The national identity sentiment is a Posturepedic powerful instrument for determining and locating individual I's in the world through the prism of collective personality and its specific culture. It is exactly this common, unique culture that enable us to learn 'who we are' in the modern world" (Smith, 1998, p. 34).

Smith emphasizes the following:

"The state's ethnic core often shapes the character and borders of the nation because states very often merge into nations exactly due to such core... The nation is a of myths and memories, just like *ethnies*. It is a territorial community. However, while in the case of *ethnies*, the link with the territory may be only historical and symbolic, in the case of the nation it is physical and real: nations possess territories. In other words, *nations always demand ethnic 'elements'* (italic by U. Š.)" (Smith, 1998, p. 68).

In fact, in the last conclusion he allows for an exception when it comes to immigrant nations (e.g., Americans) or the states emerging in the territories of former colonial possessions. However, Smith says that the first nations were founded "on pre-modern ethnic cores", that the ethnic model of the nation "easily fitted in with pre-modern 'demotic' type of community, that it was "sociologically productive and, finally, that even in the case of the shortage of ethnic forebears, he thinks that there is "a need to use any available cultural components to make a coherent mythology and symbolics of a historical and cultural community" which is important as a condition of national survival and unity. *Without an ethnic dose, the future nation might dissolve* (italic by U. Š.)" (Smith, 1998, pp. 70–71).

In the end, we should also mention that there are authors who, in the neoliberal key, completely negate the nation as a form of collective identification, claiming that it is "inventing and political strategy" (Ruano-Borbalan, 2009, p. 15). Of course, we consider such attitudes which negate the nation and national identity scientifically unsubstantiated and we agree with those authors who do not treat them as an expression of theoretical thought, but as "ideological blindness" (Bakić, 2009, p. 444).

SERBIAN NATIONAL IDENTITY AND ITS ELEMENTS

Serbian national identity is the confluence of both courses from which national identities are built. On the one hand, it is modern Serbian statehood built since the First and the Second Serbian Uprisings, the adoption of the Sretenje Constitution as the first modern Serbian constitution, abolition of feudalism¹³ until the final international recognition at the Congress of Berlin in 1878. In that respect, it is the West European model of the nation creation. On the other hand, Serbian national identity is also the results of the other, “romantic”, Central-East-South European course, based on the common ethnic origin, the land of ancestors as the foundation of identity, its heart which also fulfils the requirement of “holiness” not only due to religious (Orthodox Christian) identity, which Smith considers the condition for the “holy land”, but also because of the battle in that Serbian land fought against “infidels” (Islam, Turks). Therefore, when Smith writes about “ethnoscapes” testifying to “a group as a cultural community”, where land is the “last resting place of our ancestors, whose graves testify to our history and existence in that territory”, he actually describes the process he calls “territorialization of memory”.

“This piece of land has a special place in the hearts and minds of the members of this community, just as this community has a special affinity with a particular historical landscape, commemorated in monuments and chronicles and celebrated in epic and ballads. A historically unique and poetic landscape, as a decisive influence over historical events and as the witness to ethnic survival and commemoration over the *longue duree*” (Smith, 1999, p. 151).

This very “territorialization of memory” establishes the relationship between the “given landscape and a certain community, so that it is felt that the nation belongs to a certain territory, and that the territory belongs to a certain nation” (Smith, 1999, p. 151). The religious element may be another factor of homogenization.

“Through the elaboration of folktales and legends and the performance of rituals and ceremonies, successive generations are reminded of various periods of their ethnic histories, and above all, of their golden ages. In this way, a particular territory and specific landscapes are historicized. They become essential elements of the community’s history, and the land becomes a historic homeland. *The association is even stronger where the ethnies is also a community of believers* (italic by U. Š.), animated by a unifying faith and cult. In these circumstances, the ancestral and historic homeland becomes also a ‘sacred territory’” (Smith, 1999, p. 269) which, in the case of Serbia, refers to the Battle of Kosovo and the Kosovo Covenant, listed as an example by Smith himself (Smith, 1999, p. 155).

Moreover, it should be borne in mind that the Kosovo (St. Vitus Day)¹⁴ Covenant is not related only to the Battle of Kosovo, as it is usually believed, although it is definitely the

¹³ Leopold von Ranke marked this whole period as the Serbian Bourgeois Revolution (Ranke, 1991).

¹⁴ St. Vitus’s Day is a fateful date for the Serbs, not only in relation to the Battle of Kosovo: the Regency Constitution from 1869 and the Vidovdan Constitution from 1921 were adopted on that date; the assassination in Sarajevo was perpetrated by Gavrilo Princip on that date, and the Resolution of the Information Bureau was announced on 28th June 1948. On the same date in 1989, the 600th anniversary of the Battle of Kosovo was celebrated in Gazimestan at the largest rally in the history of Serbia, which

main line of connectedness. In that territory and to the south, the medieval Serbian state was situated which, at the height of its expansion, assumed the form of Dušan's Empire. If we take Grand Prince Stefan Nemanja as the founder, the Serbian medieval state began in the 12th century¹⁵. Today, there is a vivid memory of Stefan Nemanja¹⁶ and his sons – Sava, who won the autocephaly of the Serbian Orthodox Church, and Stefan the First-Crowned, who was the first crowned king, but there are also material remnants of the actions of members of the dynasty in the territory of Kosovo and Metohija and Old Serbia (Macedonia), in the forms of monasteries as endowments they built. Even today, these monasteries are the carriers of the transmission of Serbian medieval culture and statehood, "the symbol of the state's power, the testimony of the presence of Serbian culture and, thus, of the people in this territory, of art preferences, the trace of ruling dynasties, as well as the difficulties encountered by following generations, which remain 'written' in the message" (Vučković, 2022, p. 144). Except for Emperor Dušan, practically all the rulers from the Nemanjić dynasty were canonized, while Dušan canonized himself not only with the endowments built by him, but also by enacting Dušan's Code which prescribed the independence of the judiciary in the 14th century. In West Europe, this idea became crystalized many centuries later and accepted in bourgeois revolutions.

Therefore, Serbian statehood is indisputable and its roots go back to the medieval Serbian state, both from the period before and during the Nemanjić dynasty, which was occupied by Turks after the fall of Smederevo in 1459. The revival of Serbian statehood in the 19th century is seen as an expression of continuity with Serbian medieval statehood. That is why Kosovo and Metohija is both the land of our great-grandfathers and the sacred land for Serbs, as well as the "golden age" of medieval statehood.

The Nemanjić dynasty, through the acting of Saint Sava (Prince Rastko Nemanjić) formed the autocephalous Serbian Orthodox Church. In addition, he is the founder of the school system in Serbia. That is how his cult was created in the Serbian people, certainly the strongest of the cults of all other canonized Nemanjić dynasty members. Hence, Serbian Orthodoxy is identified as *Saint Sava's Orthodoxy*, which is a characteristic difference in comparison to other Orthodox nations in the Balkans (e.g., Bulgarians or Greeks).

This review is provided mainly to point to the fact that the Kosovo motif in Serbian national identity is by no means a non-existent or disputably existent myth, but the Serbian ethnic territory throughout centuries, which was, even decades after the Battle of Kosovo,

officially showed that Serbian national consciousness had been awakened again. Moreover, in 2001, the Democratic Opposition of Serbia sent the first President of the Republic of Serbia, Slobodan Milošević, the leader of the Serbs at the rally in Gazimestan, to the so-called Hague Tribunal, thus symbolically accepting to sacrifice at the altar of EU integrations not only the state and national dignity of the Serbs, but also the consciousness about Serbian national identity and historical statehood.

¹⁵ Here we should not forget the Vlastimirović dynasty from the 9th and 10th centuries, or Stefan Vojislav and his successors in Zeta in the 16th century, who achieved certain forms of statehood (principalities) and preceded the Nemanjić dynasty.

¹⁶ In that respect, there is the politics of remembrance which is also reflected in the construction of the glorious monument in honour of Stefan Nemanja in Belgrade. "National monuments are sanctuaries, places where an individual can participate in the nation cult and feel the chills from the most sacred one. Sermons held in such places are in the service of political education. They assume the character of ceremonious folk pedagogy. Their aim is to turn an amorphous mass into a solid formation with clear contours – 'a nation' (Assmann, 2002, p. 51).

inhabited by Serbs (see Macura, 2001). That is why the motto “Kosovo is the heart of Serbia” and the greeting “Next year in Prizren”¹⁷ are nothing but an expression of strong Serbian national identification with this territory, which is founded in ethnic-geographic terms, preserved in cultural-identity terms¹⁸ and established in religious terms¹⁹.

Different authors point to several different elements of Serbian national identity. They are not mutually opposed, but the emphasis on one element or the other depends on analytical and didactic inclinations of these authors. Thus, Slavko Gordić asserts that Saint Sava’s Orthodoxy and the Kosovo Covenant are “the main factors” of Serbian national identity, but he also adds libertarianism and the Cyrillic script to them (Gordić, 2021). Academician Radomir Lukić insists on the Cyrillic as “one of the factors of the Serbian national being” (Lukić, 1989)²⁰. In the following decades, Tanasić also points to the Cyrillic as “one of the main signs of Serbian national and cultural identity”, adding, of course, the Serbian language to this script (Tanasić, 2023). Among the main determinants of Serbian national identity, sociologist Milovan Mitrović puts an emphasis on Saint Sava’s Orthodoxy as a Serbian form of *Orthodox spirituality*, the *Kosovo Covenant* as the centre of *Serbian libertarian tradition*, the *Serbian language* and the *Cyrillic* and, finally, people’s self-government as a form of social organization (Mitrović, 2021, p. 196), while pointing to the relationship between the nation and the state: “*Social sovereignty is the most important pillar of national identity, just as national identity is the last defence of the free survival of a nation and its state*” (Mitrović, 2021, p. 206). The importance of unique national territory is also insisted upon by Radoš Smiljković, who states that “nations by the nature of things aspire towards unity, so there is no reason for Serbs to be different” (Smiljković, 2010, p. 768).

To this list of elements of Serbian national identity, we also add *anti-fascism*, as its important determinant and a characteristic difference in relation to other Balkan (and some non-Balkan) nations.

ANTI-FASCISM AS CONCRETIZATION OF LIBERTARIANISM OF SERBS IN 20th CENTURY

Having in mind that some colleagues point to the problem of defining anti-fascism, since it is a relational (towards fascism) and negative determination of the concept (negative definition), which opens space for manipulations (Dostanić, 2024, p. 208) – unfortunately, true in modern political practice, here we will give an evidently very precise determination of the concept of *anti-fascism*. It is a political (and armed) action against the states-powers

¹⁷ One of Emperor Dušan’s capital towns.

¹⁸ Primarily through folk epic and lyric poems.

¹⁹ Not only by the canonization of the Nemanjić dynasty members, but also through Serbian cultural-religious heritage in this territory.

²⁰ Academician Lukić is quite apodictic: “It is necessary to have a brief look at the reasons listed in favour of the claim that Latin alphabet is also a Serbian script. It is by no means true. It is true that the Serbo-Croatian language has two scripts, but one of them is Serbian, and the other one is Croatian, which is the consequence of the great role of the two churches in the creation of our cultures and national consciousness in general. ... It is notoriously true that Serbs have never used the Latin alphabet” (Lukić, 1989).

of fascism during the Second World War, and against differently named ideologies on which fascism was based²¹, as well as the revived “versions” of such ideologies and political activities based on them (“neo-fascism” or, we may even say, “neo-anti-fascism”). Namely, fascism is not merely its Italian form, but “the same sort of phenomena which had specific forms in different countries. Of all these forms, the best-known are German national-socialism (Nazism), which was at the same time the most notorious form... Francoism in Spain... Peronism in Argentina... and the regimes in Hungary (“Arrow Cross Party”), Bulgaria, Finland, Romania etc.” (Stanovčić, 1993, p. 318). It is indicative that, in his list, academician Stanovčić fails to political observe and mention Croatian fascism – *Ustasha*, not only as the fascist ideology and practice which perpetrated genocide against Serbs during the Second World War, but also as a renewed ideology in Croatia when Franjo Tuđman came to power in 1990 – namely, in his program book, Tuđman wrote that he was happy his wife was neither Serbian nor Jewish (Tuđman, 1989). That is allegedly why genocidal operations “Flash” and “Storm” should be interpreted as his attempt to make other Croats “happy” as well. Stanovčić suggests that fascism is a response to social problems encountered by specific capitalist societies, from which it follows that “fascism was not eradicated by the victory over it in the Second World War” (Stanovčić, 1993, p. 320), but is rehabilitated²², which we nowadays witness in some parts of Europe (see Šuvaković, 2023a, p. 25), and even in Canada²³.

As it is well-known, the Kingdom of Serbia brought into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes its statehood gained at the Congress of Berlin. Serbia defended its freedom against Austria-Hungary, Germany, Bulgaria, namely the powers which tried to rob it of its legitimate and internationally recognized territory (see Šuvaković, 2024, pp. 53–105) under the pretext that it was responsible for the assassination in Sarajevo²⁴. Therefore, Serbia entered the 20th century through the defence war waged primarily against the German enemy. It came as the victor from this war, having defended its freedom, but with a large number of victims. Accordingly, two values, or two motives are present here: the defence of freedom (libertarianism) and the defence from Germans and their allies who threatened this freedom (at least) throughout the 20th century.

The newly-created state was the state of large differences. Although the Serbs believed they had helped their “brothers” in the struggle for their national liberation, those “brothers”

²¹ Although ideological differences exist, because of the more pronounced similarities, we will use the concept of fascism to denote all those ideologies and regimes with different terminological names: fascism, Nazism, Francoism, Ustasha, Peronism etc.

²² “Since the combination of the economic crisis, political instability and frustrated nationalism in the past was a fertile soil for fascist movements, it would be inconsiderate to reject the possibility of the resurrection of fascism in the future” (Heywood, 2005, pp. 226–227).

²³ Honouring the Ukrainian Nazi in the Canadian parliament, due to which the President of the Parliament was forced to resign (see <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-66915263>).

²⁴ The renewal of these accusations against Serbia occurred particularly in 2014, on the anniversary of the beginning of the First World War. The most representative work advocating this thesis is written by Clark (Clark, 2014). To date, no serious historical evidence has been provided in favour of this thesis. On the contrary, all the relevant sources indicate that it was a liberation act of *Yugoslav* nationalist Gavrilo Princip, whose organization Young Bosnia, like, for example, Young Italy, advocated the unification of all South Slavs.

believed that they had entered an undesired union²⁵. Thus, from the very beginning of the new Kingdom, separatist and nationalist movements emerged and developed. After the appearance of fascism and Nazism on the European scene, these movements soon made an alliance with them. The aim was to destroy the Yugoslav state and to revise the results of the First World War. Therefore, the “first victim of fascism in Europe” (Selaković, 2024)²⁶ was the King of Yugoslavia, Aleksandar Karađorđević, who was assassinated in Marseille in 1934, together with the French Minister of Foreign Affairs, Louis Barthou. Aleksandar had gone to Marseille in order to make an alliance for the oncoming difficult days in Europe.

Although forthcoming European fascism could not fail to have its influence practically in all the countries of the Old Continent, it must be stated that throughout the inter-war period in the Kingdom of Yugoslavia, no fascist party gained the parliamentary status. It was also the case with Ljotić’s “Zbor” (*Rally*)²⁷ as the most blatant fascist political organization which openly collaborated with Nazis during the Second World War. The fact that Ljotić’s “Zbor” never gained the electoral democratic legitimacy and that before the Second World War it was even prohibited because of the suspicions in the existence of its ties with Nazis, confirms people’s comprehensive resentment towards fascism and fascist ideology.

The anti-fascist sentiments of the Serbs were strongly pronounced after the signing of the Tripartite Pact by Cvetković–Maček government on 25th March 1941. In the night between 26th and 27th March, a group of patriotically oriented officers carried out a coup and overthrew this government and the Regency led by Prince Pavle Karađorđević. Modern

²⁵ Symbols and holidays as forms of “official memory” or remembrance culture sometimes point more than it could be guessed. At Hitler’s personal order, during the occupation of Sarajevo in 1941, the memorial plaque in honour of Gavrilo Princip was removed and sent to Hitler in Berlin. Gavrilo Princip’s footprints in the asphalt, from the place where he assassinated Franz Ferdinand, whose country had illegitimately annexed Bosnia and Herzegovina, were removed as a memorial during the rule of Alija Izetbegović and his Party of Democratic Action. Although all the victorious countries in the First World War celebrate 11th November as Armistice Day, which actually marks the end of the first worldwide war conflict, it is not done by Bosnia and Herzegovina. Is it proof of identification with the defeated side in that war, with own occupiers?!

²⁶ <https://www.politika.rs/sc/clanak/636382/selakovic-izlozba-o-kralju-aleksandru-i-karadordevicu-od-9-oktobra-u-beogradu> The perpetrators were members of the Macedonian (Bulgarian) terrorist organization VMRO- It has not been officially confirmed to date who ordered this act. The connection has been established between VMRO and Croatian Ushashi, also a fascist terrorist-separatist movement which was supported by fascist Italy and Germany, providing them with complete logisticians for acting against the Kingdom of Yugoslavia (Petranović, 1988, p. 210). Namely, according to one hypothesis, fascist Italy and Hungary were behind the assassination, through their satellites. According to the other hypothesis, presented by Soviet historian V. K. Volkov, is that Hitler and his Nazis were behind the assassination of the Yugoslav king (Volkov, 1983), which is also corroborated by the strong connection between Ustasha and Nazis. No matter which hypothesis we accept – and we hope that historians will investigate both of them and reach historical truth, at least until the centennial of Aleksandar’s assassination, it is an indisputable fact that the Yugoslav king was the victim of fascism in Europe and assassinated as the leader of the country he had been preparing for the defence against oncoming fascism.

²⁷ Although “Zbor” was an extra-parliamentary party, Ljotić was appointed minister in 1931, during the royal dictatorship of 6th January, in the government of General Živković. He kept his seat for only six months because of being “dismissed by the King himself” (Tošić, 2006, p. 48). For more information about this politician and his acting, see the review in Tošić Malešević, 2017.

historiography often tries to show that the 27 March was the result of the acting of the British intelligence service (SOE, MI-6) and the English free masons, which is the thesis promoted even during the Second World War by people close to Germans, such as D. Gregorić (see Nadoveza, 2017, p. 100). However, this thesis is not only inaccurate (or only partially accurate), but also detrimental. Yet, the large number of the Serbs who supported the coup points to the widespread dissatisfaction of the Serbian people with the politics of Yugoslavia coming closer to the Axis powers, particularly after the signing of the Tripartite Pact. In history, it is difficult to find an “autochthonous” coup d’état or putsch²⁸. Some support is always necessary, in the end, because the government established in this way needs to gain international recognition. Accordingly, it should not exclude the possibility that Mirković’s and Simović’s putschist had foreign encouragement, primarily by the English, who had already entered war against Hitler’s Germany and had not only political, but also geo-political interests regarding Yugoslavia²⁹. Nevertheless, the coup would not have taken place if the army had lacked decisiveness to stop Yugoslavia’s coming closer and cooperating with fascists, but also in home affairs, particularly regarding the formation of the Banovina of Croatia (see Denda, 2022). This sentiment in the military circles was simultaneously the sentiment of the Serbian people. “Among the people, there were strong anti-German, libertarian and anti-fascist factions. The army, the Serbian Orthodox Church, civilian anti-fascist forces, communists, the people on the whole – all of them stood on the fateful historical stage. The resistance of the Serbian people was in the spirit of Serbian history” (Petranović, 1992, p. 740). In that respect, it is nationally detrimental to claim that the 1941 coup was caused solely by the intelligence operations of any country, because in this way, the politics of one country, the patriotism of its officers and people’s support are underestimated and presented as puppet-like, which does not correspond to historical truth, at least when it comes to Serbs. The Serbian people simply refused to accept slavery. This fact cannot be understood by some even today, but Hitler understood it immediately and ordered the attack on Yugoslavia. Strategically speaking, it will prove to be a huge mistake: because of the attack on Yugoslavia, the attack on the USSR was postponed, which was the essence of the German defeat in the Second World War³⁰. The Serbs definitely made huge sacrifices for the sake of defending their national dignity and freedom, unlike the Croats, who welcomed the German occupation troops with mass expressions of delight in the streets of Zagreb³¹. Immediately after the entrance of the German troops, the so-called Independent State of Croatia was formed, as the “purest fascist creation in the Balkans” (Kuljić, 1987, p. 225). And clerical fascism came to its full expression in the so-called Independent State of Croatia. The head of the Roman Catholic Church in that fascist puppet creation, Cardinal Stepinac,

²⁸ About the difference, see Simeunović, 1991.

²⁹ To ensure that the Yugoslav territory would not be used for attacking Greece or for supplying Greek aggressors.

³⁰ For details about Hitler’s plans regarding Serbs and Russians, see AntoniĆ, 2022, pp. 27–46.

³¹ <https://www.youtube.com/watch?v=fWY4BOIvaV0>. This reception of the German Nazi troops was a reflection of the established alliance of Croatian fascists (Ustasha) with German Nazis and Italian fascists, all of which was based on the idea of a “Greater Croatia”, which represents “continuity in its policy from Ante Starčević to Franjo Tuđman”. Moreover, the Serbs are always a “disruptive factor”, which therefore needs to be eliminated: by murder, Catholicization or persecution (see Krestić, 2009).

was at the same time the official vicar of the Ustasha army, and numerous other members of the clergy joined the Ustasha, carrying out the mass and forced Catholicization of Serbs (Greif, 2020; Dimić, Žutić, 2017). Fra Miroslav Majstorović, known by the nickname “Fra Satan”, was the commander of the Ustasha concentration camp Jasenovac and responsible for the murders of numerous Serbs, Roma and Jews. There was even, at the request of the Germans, an attempt to establish the so-called Croatian Orthodox Church, which was not canonically recognized by anyone, with Germogen at the head, and the Serbian Orthodox Church was declared incompetent in the territory of the so-called Independent State of Croatia.³² At the same time, the Serbian Patriarch Gavriilo (Dožić) was kept by the fascists under house arrest, under strict guard, and in September 1944 was interned in the Dachau concentration camp. There are numerous examples of Orthodox clergy who fought in the anti-fascist partisan movement (e.g. priest Vlada Zečević, archpriest Milan Smiljanić etc.). The Albanians acted in the same manner regarding fascists (both in Kosovo and Metohija and in Albania) – under the auspices of fascist Italy and, after its capitulation, of Nazi Germany, they “got” united Albania, “Great Albania”, based on the ethnic cleansing of the Serbs from Kosovo and Metohija. That is why the Albanians did not take part in the partisan movement but fought against the Serbs, on the fascists’ side.

As for the participation of the Serbs in the anti-fascist struggle 1941–1945, Petranović points to the “historical disparity in relation to other nations in Yugoslavia, taking into consideration 27th March, the rebellion in Serbia in the autumn 1941, the Serbia majority in the National Liberation Army of Yugoslavia, which cannot be concealed by political parity either in the past or in the present” (Petranović, 1992, p. 203). Tito himself pointed to this fact in his article from 1942, when writing that the units of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia “from the very beginning to date, have been composed of the vast majority of Serbs... Serbian, Montenegrin, Bosnian and Lika partisans and brigades composed almost completely of Serbs, fought and are still fighting mercilessly not only the occupier but also the chetniks... The Serbian people gave and is still giving the greatest contribution in blood in its fight against the occupier and its traitorous servants...” (Tito, 1942, citation according to: Petranović, 1992, p. 523). This situation continued until the end of the war – not to mention the mass victims³³ and genocide against the Serbs in the territory of the so-called Independent State of Croatia and the so-called Great Albania respectively (Petranović, 1992, p. 15; Antonić, 2021), with the support and knowledge of fascist Germany and Italy, which, after all, created those puppet states. The outcome of the Second World War is that the Serbs, owing to the partisans’ anti-fascist struggle, liberated themselves only in the final operations and with the help of the Red Army.

During the Second World War in the territory of Yugoslavia, the Serbs had no SS division, but as anti-fascists they fought in partisan units for the liberation of their country³⁴.

³² A similar approach is being taken today with the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate in the territory of Ukraine.

³³ One of the Nazi victims was Professor Đorđe Tasić, the founder of the Society for Sociology and Social Sciences and the initiator and the first editor-in-chief of the journal *Sociological Review* (see Šuvaković, 2023b).

³⁴ Of course, this does not mean that they did not have collaborators from the ranks of the Serbian nation, above all, the followers of Ljotić (Serbian Volunteer Corps) and Nedić (Serbian State Guard).

The Muslims and the Croats formed the 13th SS “Handžar” division and the 23rd SS “Kama” division, while the Albanians formed the 21st SS division “Skenderbeg”. The Croats put at the Germans’ disposal the 369th reinforced infantry regiment, which was the only non-German unit that, under German command took part in the Battle of Stalingrad. Here we will not write in detail about the participation of the neighbouring nations (Bulgarians, Romanians, Hungarians, Albanians) in the war operations on the fascists’ side, especially on the Eastern Front, or in the fascists’ dismemberment of the Kingdom of Yugoslavia. We will be sufficiently pleased with the statement that they were on the side of fascism.

TOWARDS A CONCLUSION: SERBIAN PEOPLE ON THE RIGHT SIDE OF HISTORY

Freedom must be taken – that is the only way out.
(Marković, 1994b, p. 220)

Analyzing the concept of national identity and the determination of Serbian national identity, we have reached some of its important elements: *Saint Sava’s Orthodoxy, Kosovo Covenant, libertarianism, the Serbian language and the Cyrillic, people’s self-government*. All of them together create Serbian national identity and they not only represent the determinants of how the Serbs see themselves, but also characteristic differences in relation to other nations, primarily the Balkan (and also Yugoslav) ones.

Having in mind the dynamics and transformation of identity which, to tell the truth, lasts much longer than when it comes to the changes in some other social phenomena, we assert that, by its significance, *anti-fascism* is such an important determinant among the Serbs that it needs to be categorized among the main national-identity characteristics.

First of all, anti-fascism is the concretization of *libertarianism* in the 20th century, which has characterized the Serbs throughout history. In Serbian history there are only liberating and defence wars. The Serbs have always been ready to defend their own freedom as a value. Their confirmation as a mature and autonomous nation is realized, among other things, in the anti-fascist struggle in which they achieved freedom, unlike other East European nations which received their freedom “in the baggage of the Red Army wagon” (Kuljić, 2011, p. 91) and which were on the side of fascists during the war. If there had been no “taking of freedom”, it is an important question how the Serbs would have fared in the second half of the 20th century.

The above-mentioned national-identity characteristics go back to the distant past. However, it certainly does not mean that the most general ones are not concretized in different periods, while some of these concretizations are also historical landmarks. The Kosovo Covenant, apart from the territorialization of memories and the holy land of the ancestors, which is the substance of Serbian national identity, is at the same also the concretization of the value of libertarianism, just as anti-fascism. In the Battle of Kosovo, the Serbs, while defending themselves, also defended the freedom of entire Christianity (“For the cross of honour and golden freedom”); in the anti-fascist struggle, they defended their own freedom, but also contributed to the victory of the anti-fascist coalition. The building of the Nemanjić

However, they were definitely a minority in comparison to anti-fascists.

dynasty's Kingdom of Serbia and the formation of the Serbian Orthodox Church – therefore, the creation of Orthodoxy – are, inter alia, the concretization of the idea of libertarianism – the free Serbian state and the autonomous Serbian Church. These values and phenomena (institutions) are complementary and covered by the concept of libertarianism as an element of Serbian national identity, which have manifested themselves in different ways at different times.

Nowadays, anti-fascism as an identity element of the Serbs has its additional significance. It is the value landmark reminding us that we are different from others in the fact that freedom is not delivered to us by the victors in war, even if we have fought on the same side of history with them – but it is achieved by us. In other words, the Serbs make their own choice. Just as, in not-so-distant past, they chose to fight against fascism, today, guided by the choice made in the past, they also choose to preserve their own freedom.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

- Antonić, S. (2021). The trauma of Jasenovac. *Kultura* (172), 83–98. DOI: [10.5937/kultura-a2172083A](https://doi.org/10.5937/kultura-a2172083A) [In Serbian]
- Antonić, S. (2022). *Two covenant peoples: Russians and Serbs*. Beograd: Catena Mundi. [In Serbian]
- Assmann, A. (2002). *Arbeit am nationalen Gedächtnis*, transl. by A. Bajzetov Vučen. Beograd: XX vek. [In Serbian]
- Bakić, J. (2009). Identities and Ideologies. In C. Halpern, J-C. Rouano Borbalan (Eds.). *Idetité(s): L'individu, le groupe, la société*, 443–446, transl. by S. Džeferdanović. Beograd: CLIO. [In Serbian]
- Clark, Ch. (2014). *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, transl. by A. Dragosavljević. Smederevo: Heliks. [In Serbian]
- Denda, D. (2022). The British and the Coup d'état of March 27, 1941. *Vojno-istorijski glasnik*, iss. spec, 54–78. DOI: [10.5937/vig2200054D](https://doi.org/10.5937/vig2200054D) [In Serbian]
- Dimić, Lj., Žutić, N. (2017). *Alojzije Stepinac - state, church, archbishop (1934-1941)*. Beograd: Filip Višnjić [In Serbian]
- Dimić, Lj. (2001). *History of Serbian Statehood*, vol. 3, *Serbia in Yugoslavia*. Novi Sad: SANU – Ogranak u Novom Sadu, Beseda, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga. [In Serbian]
- Dostanić, D. (2024). Antifascism and Cancel Culture. In S. Antoniće (ed. in chief). *The Cancel Culture and the Cancellation of Culture: the Serbian "Case"*, 201–258. Andrićgrad: Andrićev institut. [In Serbian]
- Dugin, A. G. (2013). *The Fourth Political Theory*, trans. by S. Rosić. Beograd: Mir. [In Serbian]
- Ekmečić, M. (2002). *Dialogue Between Past and Present*. Beograd: Službeni list. [In Serbian]
- Erikson, E. H. (2008). *Identity and the Life Cycle*, transl. by N. Dragojević and N. Hanak. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Fukuyama, F. (2022). *Identity. The demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Podgorica: CID, UDG. [In Serbian]
- Gaćinović, R. (2018). *Mlada Bosna*, 2nd revised edition. Beograd: Evro Book. [In Serbian]
- Goffman, E. (2009). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, transl. by M. Janković. Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]

- Golubović, Z. (2007). Identity. In A. Mimica, M. Bogdanović (Eds). *Sociological Dictionary* (180–181). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Gordić, S. (2021). The Foundations of the Identity – The Fundament, Or The Fundamental Oversight of our Education System. In S. Šljukić, S. Vladušić (Eds.). *Nation and Education*, 67–75. Novi Sad: Matica Srpska. [In Serbian]
- Greif, G. (2020). *Alojzije Stepinac, ustashas' vicar : convert or die : 101 reason why he can not be a saint*. Beograd: Knjiga komerc
- Haugen, E. (1975). Dialect, Language, Nation. *Kultura* 25, 74–88, transl. by B. Hlebec. [In Serbian]
- Heywood, A. (2005). *Political Ideologies, An Introduction*, 3th edition, transl. by M. Radić. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Koković, D. D. (2002). Integration processes, regionalism and keeping of cultural identity. *Sociološki pregled*, 36 (1–2), 163–171. DOI: [10.5937/socpreg0201163K](https://doi.org/10.5937/socpreg0201163K) [In Serbian]
- Krestić, V. Đ. (1998). *Through Genocide to a Greater Croatia*, transl. into English I. Ćosić. Belgrade: Svet knjige.
- Kuljić, T. (1987). *Fascism: a sociological–historical study*. Beograd: NOLIT. [In Serbian]
- Kuljić, T. (2011). *The Memory of Titoism*. Beograd: Čigoja štampa. [In Serbian]
- Lukić, R. D. (1989). Cyrillic in the constitutional amendments to the Constitution of the Socialist Republic of Serbia. *Politika*, January 14th, “Cultural supplement of *Politika*: Culture – Art – Science”, vol. XX (52)
- Lukić, R. D. (1995). *Theory of the State and Law – II Theory of Law, Collected works*, vol. 3. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, BIGZ. [In Serbian]
- Macura, M. (2001, ed. in chief). *Settlements and population of the region of Branković in 1455*. Beograd: SANU. [In Serbian]
- Marković, M. (1994a). *Challenges and Engagements, Selected works*, vol. 8. Beograd: BIGZ, Genes-s štampa, Prosveta, SKZ. [In Serbian]
- Marković, M. (1994b). *Determinism and Freedom, Selected works*, vol. 5. Beograd: BIGZ, Genes-s štampa, Prosveta, SKZ. [In Serbian]
- Mitrović, Lj. R. (2012). Controversies surrounding the presentation of identity in contemporary sociological and cultural literature (metamorphosis of identity in the context of global societies). In N. Božilović, J. Petković (Eds.). *Modernization, Cultural Identities and Representing Diversity*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu. [In Serbian]
- Mitrović, M. M. (2004). Social institutions and cultural identity. *Sociološki pregled* 38 (1–2), 45–54. DOI: [10.5937/socpreg0402045M](https://doi.org/10.5937/socpreg0402045M) [In Serbian]
- Mitrović, M. M. (2021). Phenomenology and Dialectics of the Serbian Identity. In S. Šljukić, S. Vladušić (Eds.). *Nation and Education*, 189–220. Novi Sad: Matica Srpska. [In Serbian]
- Nadoveza, B. (2017). Radicals and Freemasonry in the Kingdom of Yugoslavia. *Baština* 42, 87–103.
- Pašić, N. (1993). Nation and Nationalism. In M. Matić (ed. in chief). *Encyclopedia of Political Culture*, 705–724. Beograd: Savremena administracija. [In Serbian]
- Petranović, B. (1988). *The History of Yugoslavia: 1918–1988*, Vol 1. *Kingdom of Yugoslavia: 1914–1941*. Beograd: NOLIT. [In Serbian]
- Petranović, B. (1992). *Serbia in the Second World War: 1939–1945*. Beograd: VINC. [In Serbian]

- Petrović, J. R., Šuvaković, U. V. & Nikolić, I. A. (2024). The Relationship between the Level of Religiousness of the Christian Orthodox Female Students of Teachers' Education Faculties in Serbia and Their Attitudes towards Orthodox-Moral Issues. *Religions*, 15 (7), 809. <https://doi.org/10.3390/rel15070809>
- Popić, S. S. (2024). The sustainability of ethno-religious identity as the dominant form of collective identification in Kosovo and Metohija. *Sociološki pregled*, 58 (2), 324–346. DOI: [10.5937/socpreg58-49026](https://doi.org/10.5937/socpreg58-49026)
- Popov, Č. (2007). *Great Serbia*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [In Serbian]
- Rakić, B. (2009). *Europe takes time: about the premature attempt to establish European political integration*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Rakić, B. M. (2020). Cultural Heritage – Right, Identity And Dignity: Right of access to and enjoyment of cultural heritage as a human right. *Sociološki pregled*, 54 (4), 1210–1259. DOI: [10.5937/socpreg54-30009](https://doi.org/10.5937/socpreg54-30009)
- Ranke, Leopold von. (1991). *Die Serbische Revolution*, transl. by O. M. Radović. Beograd: SKZ, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Rouano Borbalan, J-C. (2009). General Introduction. In C. Halpern, J-C. Rouano Borbalan (Eds.). *Idetit(s): L'individu, le groupe, la société* (5–16), transl. by S. Džeferdanović. Beograd: CLIO. [In Serbian]
- Simeunović, D. (1991). *A coup d'état or a revolution*. Beograd: Simtrade [In Serbian]
- Smiljković, R. (2010). The Constitutional And Legal Reintegration Of Serbia: Political and Sociological Aspects. In D. Maliković (Ed. in chief). *Kosovo and Metohija in civilization processes*, vol. 4. U. Šuvaković (Ed.). *Sociology and other social sciences*, 763–782. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini. Available at: <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqangwRGRfZzk1U3M/view?resourcekey=0-2DaBT9ngWAoMwK-TGx7uFg> [In Serbian]
- Smit, A. D. (1998). *National Identity*, transl. by S. Đorđević. Beograd: XX vek. [In Serbian]
- Smit, A. D. (1999). *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press.
- Stanovčić, V. (1993). Fascism. In M. Matić (ed. in chief). *Encyclopedia of Political Culture*, 317–331. Beograd: Savremena administracija. [In Serbian]
- Šljukić, S. (2021). The Role of Education in Shaping and Maintaining National Cohesion. In S. Šljukić, S. Vladušić (Eds.). *The Nation and Education*, 321–341. Novi Sad: Matica Srpska. [In Serbian]
- Šljukić, S., Šljukić, M. (2018). *Society and Conflict*. Beograd: Zavod za udžbenike. [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2014). Identity – ethnical, nsational and supranational. In Z. Milošević, Ž. Đurić (Eds.). *(Dis)integration of states and identity*, 247–272. Beograd: Institut za političke studije. [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2015). European identity: A lot of water will pass... *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 45 (4), 239–252. DOI: [10.5937/zrffp45-9762](https://doi.org/10.5937/zrffp45-9762) [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2023a). The War That Broke Out With The Delay OF Three Decades. *Balkanske sinteze*, 10 (1), 13–31. <https://doi.org/10.46630/bs.1.2023.01> [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2023b). Professor Đorđe Tasić as an Anti-Fascist. In S. Miladinović, A. Vuković (eds). *In Honor of Professor Đorđe Tasić: Life, Works and Echoes*, 125–152. https://doi.org/10.18485/ssd_tasic.2023.ch9

- Šuvaković, U. (2024). *R. A. Reiss: Neutrality is not possible in the face of crime*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Matica srpska; Beograd: Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača Univerziteta u Beogradu. [In Serbian]
- Tadić, Lj. (1996). *The Science of Politics*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Tanasić, S. Z. (2023). The Cyrillic and Serbian culture. *Napredak*, 4 (2), 19–38. DOI: [10.5937/napredak4-45351](https://doi.org/10.5937/napredak4-45351) [In Serbian]
- Tito [Broz, Josip] (1942). National issue in Yugoslavia in the light of the national liberation struggle. *Proleter* XVII (16), December. [In Serbian]
- Tošić, D. (2006). *Democratic Party 1920–1941*. Beograd: Fond „Ljuba Davidović“, Službeni list SCG. [In Serbian]
- Tošić Malešević, N. (2017). Dimitrije Ljotić – Portrait Of A Collaborationist. *Vojno delo* (5), 534–574. DOI: [10.5937/vojdelo1705534M](https://doi.org/10.5937/vojdelo1705534M) [In Serbian]
- Touraine, A. (2000). *Can We Live Together? Equality and Difference*. Stanford (Ca): Stanford University Press.
- Tuđman, F. (1989). *The pathlessness of historical reality*, 1st ed. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske. [In Croatian]
- Volkov, V. K. (1983). *Operation Teutonic Sword*. Title in Serbian: *Assassination of King Alexander: Hitler's conspiracy*, A. Dragojević (ed). Beograd: Nova knjiga. [In Serbian]
- Vučković, B. B. (2022). Changing the carriers of cultural memory through the prism of Debray's mediological theory. *Sociološki pregled* 56 (1), 141–164. DOI: [10.5937/socpreg56-36662](https://doi.org/10.5937/socpreg56-36662)
- Vuletić, V. M. (2022). Transnational capitalist class. *Sociološki pregled* 56 (4), 1192–1228. DOI: [10.5937/socpreg56-41450](https://doi.org/10.5937/socpreg56-41450)
- Walzer, M. (1990). What Does It Mean to Be an “American”? *Social Research*, 57 (3), 591–614. <http://www.jstor.org/stable/40970605>
- Weber, M. (1976). *Wirtschaft und Gesellschaft*, vol. II, tranl. by O. and T. Kostrešević. Beograd: Prosveta. [In Serbian]